

Կ Ա Ր Ծ Ի Ք

Մերութան Աշոտի Մարկոսյանի «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունները» թեմայով Ը.00.02 - «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման համար ներկայացված դոկտորական ատենախոսության վերաբերյալ

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը: Ժամանակակից աշխարհում տեղի ունեցող աշխարհաքաղաքական, տեխնոլոգիական, սոցիալ-տնտեսական և կառուցվածքային խորքային փոփոխությունները նոր պահանջներ են առաջադրում ազգային տնտեսությունների զարգացման ռազմավարությունների և պետական տնտեսական քաղաքականության ձևավորման նկատմամբ: Տնտեսական աճի ապահովումը, մրցունակության բարձրացումը, արտադրության կառուցվածքային վերափոխումը, մարդկային կապիտալի արդյունավետ օգտագործումը, սոցիալական համերաշխության և բնակչության բարեկեցության բարձրացումը, ինչպես նաև արտաքին տնտեսական կայունության և տնտեսական անվտանգության ապահովումը փոխկապակցված խնդիրներ են, որոնց արդյունավետ լուծումը պահանջում է ազգային տնտեսության զարգացման առաջնահերթությունների համալիր և համակարգված հիմնավորում:

Հայաստանի Հանրապետության համար նշված հիմնախնդիրներն առանձնահատուկ նշանակություն ունեն՝ հաշվի առնելով երկրի տնտեսության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, արտաքին շուկաներից և ներմուծումից կախվածության մակարդակը, աշխարհագրական դիրքը, սահմանափակ բնական և տարածքային ռեսուրսները, ինչպես նաև համաշխարհային և տարածաշրջանային տնտեսական գործընթացների նկատմամբ զգայունությունը: Այս պայմաններում սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունների գիտական հիմնավորումը կարևոր նշանակություն է ստանում ոչ միայն տնտեսական աճի երկարաժամկետ ներուժի ընդլայնման, այլև երկրի

տնտեսական անվտանգության, մրցունակության և հասարակության սոցիալական կայունության ապահովման տեսանկյունից:

ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունների բացահայտումը, հետևաբար, չի կարող սահմանափակվել առանձին մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկայի ուսումնասիրությամբ: Այն ենթադրում է տնտեսական զարգացման գործընթացների բազմակողմանի գնահատում՝ ներառելով տնտեսության կառուցվածքային փոփոխությունները, արտադրողականության և արդյունավետության դինամիկան, արտաքին տնտեսական կապերը, եկամուտների ձևավորման և բաշխման առանձնահատկությունները, միջին խավի ձևավորման պայմանները, տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրները և արտաքին առևտրի զարգացման հնարավորությունները: Հենց այդպիսի համալիր մոտեցման անհրաժեշտությունն էլ պայմանավորում է թեմայի գիտական և գործնական արդիականությունը:

Ներկայացված ատենախոսությունը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունների տեսական և մեթոդաբանական հիմքերի ուսումնասիրությանը, դրանց ձևավորման վրա ազդող գործոնների բացահայտմանը և ՀՀ տնտեսության զարգացման հիմնական ուղղությունների գիտական հիմնավորմանը: Աշխատանքում դիտարկվող հիմնախնդիրների լայն շրջանակը հնարավորություն է տալիս սոցիալ-տնտեսական զարգացումը դիտարկել որպես փոխկապակցված գործընթացների ամբողջություն՝ փորձելով առանձնացնել այն առանցքային ուղղությունները, որոնց արդյունավետ իրականացումը կարող է նպաստել ՀՀ տնտեսության երկարաժամկետ կայուն և ներառական զարգացմանը:

Այս տեսանկյունից ատենախոս**ինչո՞ւ սա առանձին ուսումնասիրությունների հավաքածու չէ՞**ության թեման արդիական է և ունի ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական նշանակություն, իսկ դրանում առաջադրված խնդիրների ուսումնասիրությունը կարևոր է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հետագա կատարելագործման և զարգացման ռազմավարական առաջնահերթությունների հիմնավորման համար:

Ատենախոսության նպատակը և խնդիրները: Ատենախոսության նպատակն է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրների համալիր ուսումնասիրության հիման վրա գնահատել տնտեսության կառուցվածքային արդյունավետությունը, տնտեսական անվտանգության մակարդակը, եկամուտների բաշխման առանձնահատկությունները և արտաքին առևտրի զարգացման միտումները, ինչպես նաև առաջարկել զարգացման առաջնահերթ ուղղություններ և կատարելագործման գործնական ուղիներ: Դրված նպատակի իրականացման համար ատենախոսությունում տարանջատվել և լուծումներ են ստացել հետևյալ խնդիրները՝

1. Ուսումնասիրել Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները և տալ դրանց համակարգային բնութագիրը,
2. Վերլուծել երկրի վճարային հաշվեկշիռը և դրա հիման վրա գնահատել տնտեսության արդյունավետությունը,
3. Ուսումնասիրել ցամաքով շրջապատված երկրների զարգացման տեսամեթոդաբանական առանձնահատկությունները և դրանց կիրառելիությունը ՀՀ պայմաններում,
4. Գնահատել Հայաստանի տնտեսության կառուցվածքը, բարդության մակարդակը և արտադրողականության ցուցանիշները,
5. Մշակել տնտեսական անվտանգության գնահատման տեսամեթոդաբանական մոտեցումներ և իրականացնել Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական անվտանգության համակողմանի գնահատում,
6. Կատարել Հարավային Կովկասի երկրների տնտեսական անվտանգության համեմատական վերլուծություն և բացահայտել զարգացման ընդհանուր և տարբերակիչ միտումները,
7. Վերլուծել տնտեսական անվտանգության, կենսամակարդակի, արտադրողականության և մարդու ազատության միջև փոխկապակցվածությունները,
8. Ուսումնասիրել Հայաստանի Հանրապետության մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկան և գնահատել տնտեսության վերարտադրության ներուժը,
9. Վերլուծել համախառն ներքին արդյունքի կառուցվածքը և բացահայտել տնտեսության կառուցվածքային տեղաշարժերը,

10. Գնահատել եկամուտների ձևավորման և բաշխման կառուցվածքը, ինչպես նաև հավելյալ արդյունքի նորմայի դինամիկան,
11. Ուսումնասիրել բնակչության եկամուտների բաշխման հիմնախնդիրները և միջին խավի ձևավորման առանձնահատկությունները,
12. Գնահատել տնտեսության կառուցվածքի և դրա արդյունավետության փոխկապակցվածությունը (<< օրինակով),
13. Վերլուծել հետխորհրդային երկրների լոգիստիկ համակարգերի արդյունավետությունը և դրանց ազդեցությունը տնտեսական զարգացման վրա,
14. Գնահատել տարածաշրջանային և միջազգային առևտրային ինտեգրման հնարավորությունները,
15. Առաջարկել Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտրի զարգացման ռազմավարական ուղղություններ և դիվերսիֆիկացման ուղիներ:

Հետազոտության հիմնական գիտական արդյունքները և նորույթը:

Հետազոտության ընթացքում ստացվել են մի շարք գիտական արդյունքներ, որոնցից նորույթ են.

➤ Մշակվել է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման համալիր գնահատման ինտեգրված տեսամեթոդաբանական հայեցակարգ, որի շրջանակներում միասնական գնահատման համակարգում համադրվել են մակրոտնտեսական, կառուցվածքային, տնտեսական անվտանգության, սոցիալական բաշխման և արտաքին տնտեսական ցուցանիշները: Հայեցակարգի հիման վրա ձևավորվել է տնտեսական անվտանգության համալիր գնահատման մոդել, որը հիմնված է բալային և մատրիցային գնահատման մեթոդների համադրման վրա և ապահովում է ազգային ու տարածաշրջանային մակարդակներում սոցիալ-տնտեսական զարգացման համադրելի և բազմազործոն գնահատում:

➤ Ձևավորվել է տնտեսության արտաքին արդյունավետության գնահատման վերլուծական մեթոդաբանություն, որը հիմնված է վճարային հաշվեկշռի ցուցանիշների համակարգային կիրառման վրա և հնարավորություն է տալիս գնահատելու արտաքին տնտեսական հարաբերությունների ազդեցությունը տնտեսական աճի, արտաքին կայունության և

արտաքին խոցելիության ձևավորման վրա, ինչպես նաև բացահայտելու տնտեսության արտաքին հատվածի հիմնական ռիսկերը:

➤ Ձևակերպվել են ցամաքով շրջապատված երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեսամեթոդաբանական հիմնադրույթները, որոնց հիման վրա հիմնավորվել է, որ աշխարհագրական սահմանափակումների բացասական ազդեցությունը կարող է էապես մեղմվել ինստիտուցիոնալ զարգացման, արդյունավետ տնտեսական քաղաքականության, լոգիստիկ կապերի ընդլայնման և արտաքին տնտեսական ինտեգրման միջոցով, ինչպես նաև սահմանվել են դրանց կիրառման հիմնական ուղղությունները Հայաստանի Հանրապետության պայմաններում:

➤ Մշակվել և կիրառվել է Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքային և տնտեսական բարդության համալիր գնահատման տեսամեթոդաբանական մոտեցում, որի հիման վրա բացահայտվել են տնտեսության կառուցվածքային անհամաչափությունները, գնահատվել է տնտեսական բարդության մակարդակը և հիմնավորվել են բարձր տեխնոլոգիական, գիտատար և բարձր ավելացված արժեք ստեղծող ճյուղերի (ոլորտների) ու գործունեության տեսակների զարգացման առաջնահերթությունները՝ որպես ազգային տնտեսության երկարաժամկետ մրցունակության բարձրացման հիմք:

➤ Կատարվել է Հայաստանի Հանրապետության մակրոտնտեսական զարգացման և վերարտադրության ներուժի համալիր գնահատում, որի ընթացքում վերլուծվել են համախառն ներքին արդյունքի, համախառն ավելացված արժեքի և հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների կառուցվածքային փոփոխությունները, բացահայտվել են տնտեսության ոլորտային անհամաչափությունները և հիմնավորվել են տնտեսական աճի որակի բարձրացման ու կառուցվածքային վերափոխման հիմնական ուղղությունները:

➤ Մշակվել է եկամուտների ձևավորման և բաշխման կառուցվածքային գնահատման մոտեցում, որի հիման վրա բացահայտվել են սոցիալ-տնտեսական անհավասարության հիմնական պատճառներն ու դրսևորումները և հիմնավորվել է միջին խավի ընդլայնման ռազմավարական նշանակությունը՝ որպես տնտեսական կայունության, ներքին պահանջարկի և ներառական տնտեսական աճի ապահովման առանցքային գործոն:

➤ Հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների լոգիստիկ համակարգերի և Հարավային Կովկասի ու տարածաշրջանի երկրների արտաքին առևտրի ինտեգրման հնարավորությունների համալիր գնահատման հիման վրա բացահայտվել են արտաքին առևտրի արդյունավետության վրա ազդող լոգիստիկ և կառուցվածքային հիմնական սահմանափակումները, գնահատվել են երկրների համեմատական առավելությունները, արտաքին առևտրի մասնագիտացման առանձնահատկություններն ու տարածաշրջանային ինտեգրման ներուժը, որոնց հիման վրա հիմնավորվել են Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտրի արդյունավետության բարձրացման հիմնական առաջնահերթությունները՝ ուղղված արտահանման կառուցվածքային դիվերսիֆիկացմանը, բարձր ավելացված արժեք ունեցող արտադրության զարգացմանը, լոգիստիկ ենթակառուցվածքների կատարելագործմանը, տարանցիկ ներուժի արդյունավետ օգտագործմանը և տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության խորացմանը:

Հետազոտության կառուցվածքը և ծավալը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլխից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից և հավելվածներից: Ատենախոսության **ներածությունում** հիմնավորվել է թեմայի արդիականությունը, գործնական կիրառման ոլորտներն ու հնարավորությունները, ձևակերպվել են հետազոտության նպատակն ու հիմնախնդիրները, տրվել են հետազոտության առարկան և օբյեկտը, ներկայացվել են հետազոտության հիմնական արդյունքներն ու գիտական նորույթը, ինչպես նաև աշխատանքի կառուցվածքն ու ծավալը:

Ատենախոսության առաջին՝ **«Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեսամեթոդական հիմքերը և արդի հիմնախնդիրները»** վերտառությամբ գլխում ներկայացվում են Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուսումնասիրության տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը, ինչպես նաև բացահայտվում են երկրի զարգացմանը բնորոշ հիմնական հիմնախնդիրները: Գլուխը ներառում է երեք փոփոխական կազմված ուղղություն՝ պետության վճարային հաշվեկշռի և տնտեսության արդյունավետության գնահատում, ցամաքով շրջապատված երկրների զարգացման առանձնահատկությունների ուսումնասիրություն և Հայաստանի տնտեսության տնտեսական բարդության գնահատում:

Այս գլխում ուսումնասիրվել են Հայաստանի, նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների, ԵԱՏՄ անդամ և հարևան երկրների վճարային հաշվեկշիռների դինամիկան ու կառուցվածքը 2020–2024 թթ. ժամանակահատվածում: Առանձնացվում են ընթացիկ, ֆինանսական և կապիտալի հաշիվների, ինչպես նաև սխալների և բացթողումների դերը: Հեղինակը վճարային հաշվեկշռի մնացորդը հարաբերակցում է ՀՆԱ-ի հետ և այդ հիմքով առաջարկում է երկրի արտաքին տնտեսական արդյունավետության հարաբերական գնահատման ցուցանիշ: Ստացված հաշվարկները կիրառվում են երկրների միջև համեմատություններ իրականացնելու և Հայաստանի արտաքին տնտեսական դիրքի առանձնահատկությունները բացահայտելու նպատակով:

Այս գլխում դիտարկվում են ցամաքով շրջապատված երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մարտահրավերներն ու հնարավորությունները: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում այն հանգամանքին, որ ծովային ելքի բացակայությունը մեծացնում է տրանսպորտային և առևտրային ծախսերը, ուժեղացնում է հարևան երկրների ենթակառուցվածքներից կախվածությունը և սահմանափակում արտաքին տնտեսական ինտեգրման հնարավորությունները: Միաժամանակ ուսումնասիրության մեջ ցույց է տրվում, որ աշխարհագրական սահմանափակումներն ինքնին չեն կանխորոշում երկրի զարգացման մակարդակը. արդյունավետ ենթակառուցվածքները, ինստիտուցիոնալ զարգացումը, տարածաշրջանային համագործակցությունը, տնտեսության դիվերսիֆիկացումը և նորարարական զարգացումը կարող են զգալիորեն մեղմել դրանց ազդեցությունը: Այս համատեքստում Հայաստանի համար առանձնացվում են լոգիստիկ կապերի զարգացման, տարածաշրջանային համագործակցության և արտաքին տնտեսական ինտեգրման ընդլայնման ուղղությունները:

Երրորդ ենթագլխում գնահատվում է Հայաստանի տնտեսության բարդության մակարդակը՝ տնտեսական կառուցվածքի և արտահանման տեխնոլոգիական ու արտադրական հնարավորությունների տեսանկյունից: Տնտեսական բարդության ցուցանիշների ուսումնասիրությունը լրացվում է Նորարարության համաշխարհային ինդեքսի տվյալների համեմատական վերլուծությամբ: Հայաստանի արդյունքները համադրվում են նախկին ԽՍՀՄ, Հարավային Կովկասի և հարակից երկրների ցուցանիշների հետ:

Վերլուծության արդյունքում շեշտադրվում է բարձր ավելացված արժեք ունեցող, գիտատար և բարձր տեխնոլոգիական գործունեության տեսակների զարգացման, գիտահետազոտական ներուժի ամրապնդման, մարդկային կապիտալի զարգացման և արտահանման կառուցվածքի կատարելագործման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես, 2025 թ. տվյալներով Հայաստանը GII-ում զբաղեցնում է 59-րդ տեղը՝ 30.4 միավորով, ինչը համեմատվում է տարածաշրջանի և նախկին ԽՍՀՄ այլ երկրների արդյունքների հետ:

Ատենախոսության 2-րդ՝ **«Երկրի տնտեսական անվտանգության գնահատումը և զարգացման առաջնահերթությունների որոշումը»** գլխում ուսումնասիրության առանցքում դրվում է տնտեսական անվտանգության խնդիրը՝ որպես երկրի սոցիալ-տնտեսական կայունության և զարգացման կարևորագույն նախապայման: Գլուխը բաղկացած է երեք ենթաբաժնից, որոնցում հաջորդաբար ներկայացվում են տնտեսական անվտանգության գնահատման մեթոդաբանական մոտեցումները, կատարվում է Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական անվտանգության գնահատում և իրականացվում է Հարավային Կովկասի երկրների համեմատական վերլուծություն:

Երկրորդ գլխում ուսումնասիրվում են տնտեսական անվտանգության գնահատման առկա մոտեցումները և դրանց հիմքում ընկած ցուցանիշների շեմային արժեքների որոշման սկզբունքները: Հեղինակը հիմնավորում է այն մոտեցումը, որ տնտեսական անվտանգության գնահատումը պետք է իրականացվի ոչ միայն առանձին ցուցանիշների փաստացի մակարդակների միջոցով, այլև դրանց՝ սահմանված շեմային արժեքներից շեղումների գնահատմամբ: Այդ նպատակով առաջարկվում է հեղինակային ինտեգրված տեսամեթոդաբանական մոտեցում, որը համադրում է բալային և մատրիցային գնահատման մեթոդները և միավորում մակրոտնտեսական, սոցիալական, արտաքին տնտեսական ու կառուցվածքային ցուցանիշները:

Առաջարկվող բալային մեթոդի շրջանակում տնտեսական անվտանգության յուրաքանչյուր ցուցանիշ գնահատվել է 0–1 միջակայքում՝ կախված սահմանային արժեքից շեղման չափից, իսկ ցուցանիշների գնահատականների կշռված միջինով ձևավորվում է տնտեսական անվտանգության ընդհանուր բնութագիրը: Միաժամանակ մշակվել է մատրիցային մոտեցում, որի միջոցով ցուցանիշները դասակարգվում են ըստ վտանգի

առաջացման հավանականության, ազդեցության չափի, տևողության և անցանկալի փոփոխությունների արագության: Մեթոդը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն որոշել տնտեսական անվտանգության ընդհանուր մակարդակը, այլև առանձնացնել առավել վտանգավոր և առաջնահերթ կարգավորման կարիք ունեցող ուղղությունները:

Առաջարկված մեթոդաբանությունը կիրառվել է Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական անվտանգության գնահատման համար: Կառուցվում են տնտեսական անվտանգության ցուցանիշների համապատասխան մատրիցներ, որոնց միջոցով առանձնացվում են տնտեսական անվտանգության առանձին սպառնալիքները և դրանց առաջնահերթությունը: Այսպիսով, տեսական-մեթոդաբանական մոտեցումը վերածվում է գործնական գնահատման գործիքի, որի հիման վրա փորձ է արվում որոշել պետական տնտեսական քաղաքականության առավել կարևոր ուղղությունները:

Իրականացել է Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի տնտեսական անվտանգության համեմատական գնահատում: Համեմատության մեջ ընդգրկվում են տնտեսական աճը, պարտքային բեռը, գնաճը, ներդրումները, արտաքին տնտեսական և սոցիալական բնույթի մի շարք ցուցանիշներ: Դրանով բացահայտվում են ոչ միայն Հայաստանի դիրքը տարածաշրջանում, այլև տնտեսական անվտանգության տարբեր բաղադրիչների միջև առկա տարբերությունները:

Ընդհանուր առմամբ, երկրորդ գլխի հիմնական արդյունքը տնտեսական անվտանգության գնահատման ինտեգրված համակարգի ձևավորումն է, որը, ըստ հեղինակի, հնարավորություն է տալիս միաժամանակ գնահատել երկրի անվտանգության ընդհանուր մակարդակը, բացահայտել առանձին սպառնալիքները և դրանց հիման վրա սահմանել զարգացման առաջնահերթություններ:

Աշխատանքի 3-րդ գլուխը, որը վերնագրվել է «Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կառուցվածքը և արդյունավետության բարձրացման ուղիները» նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության մակրոտնտեսական և կառուցվածքային զարգացման ուսումնասիրությանը և տնտեսության արդյունավետության բարձրացման հնարավորությունների բացահայտմանը: Գլուխը ներառում է չորս ենթաբաժին՝ մակրոտնտեսական ցուցանիշների և վերարտադրության ներուժի վերլուծություն, ՀՆԱ-ի

արտադրության և կառուցվածքի ուսումնասիրություն, համախառն ավելացված արժեքի կառուցվածքի ու արդյունավետության գնահատում և տնտեսության կառուցվածքի ու արդյունավետության փոխկապակցվածության վերլուծություն:

Այս գլխում ուսումնասիրվել են Հայաստանի Հանրապետության մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկան՝ նպատակ ունենալով բացահայտել տնտեսական աճի միտումները, տնտեսության վերարտադրության հնարավորությունները և առկա կառուցվածքային փոփոխությունները: Դիտարկվել են ՀՆԱ-ի, ներդրումների, սպառման, խնայողությունների, զբաղվածության և այլ մակրոտնտեսական ցուցանիշների շարժը: Վերլուծության միջոցով փորձ է արվել գնահատել տնտեսական աճի ոչ միայն քանակական, այլև կառուցվածքային հիմքերը:

Գլխում մանրամասն ուսումնասիրվել է ՀՆԱ-ի արտադրության և կառուցվածքի փոփոխությունը, վերլուծվել տնտեսության տարբեր հատվածների և տնտեսական գործունեության տեսակների մասնակցությունը ՀՆԱ-ի ձևավորմանը, բացահայտվել են դրանց տեսակարար կշիռների փոփոխությունները և կառուցվածքային տեղաշարժերը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել ծառայությունների ոլորտի աճին, արդյունաբերության և այլ արտադրական ոլորտների դերակատարությանը: Այս վերլուծության միջոցով բացահայտվում է ՀՀ տնտեսության կառուցվածքային զարգացման ներկայիս պատկերը:

Ուսումնասիրվել է նաև համախառն ավելացված արժեքի ձևավորումը և դրա արդյունավետությունը՝ ինչպես տնտեսության ամբողջության, այնպես էլ տնտեսական գործունեության առանձին ոլորտների կտրվածքով: Հաշվարկվել և համեմատվել են ավելացված արժեքի արդյունավետության ցուցանիշները, ինչը հնարավորություն է տալիս տարբերակել տնտեսության առավել և պակաս արդյունավետ ոլորտները:

Այնուհետև վերլուծությունը տեղափոխվում է տնտեսության կառուցվածքի և տնտեսական արդյունավետության փոխկապակցվածության մակարդակ: Հեղինակը համադրել է տնտեսության հատվածային կառուցվածքը և դրա կողմից ստեղծվող արդյունքը՝ նպատակ ունենալով պարզել, թե կառուցվածքային փոփոխություններն ինչպես են անդրադառնում ընդհանուր տնտեսական արդյունավետության վրա: Այս համատեքստում

հիմնավորվել է բարձր արտադրողականությամբ, բարձր ավելացված արժեք ստեղծող և տեխնոլոգիապես ավելի զարգացած գործունեության տեսակների ընդլայնման անհրաժեշտությունը:

Ատենախոսության 4-րդ գլուխը՝ **«Հավելյալ արդյունքի նորմայի, բնակչության եկամուտների բաշխման և միջին խավի ձևավորման տնտեսական հիմնախնդիրները»** ուսումնասիրության սոցիալական-տնտեսական հատվածն է: Այստեղ ուշադրությունը տեղափոխվում է տնտեսական արդյունքի ձևավորման և բաշխման գործընթացներին, բնակչության եկամուտների անհավասարությանը և միջին խավի ձևավորման հիմնախնդիրներին: Գլուխը ներառում է հավելյալ արդյունքի նորմայի, եկամուտների բաշխման և միջին խավի վերաբերյալ երեք փոխկապակցված ենթաբաժին:

Առաջին ենթագլխում ուսումնասիրվում է Հայաստանի Հանրապետությունում հավելյալ արդյունքի նորմայի ձևավորումն ու դինամիկան: Հեղինակը փորձում է ազգային հաշիվների տվյալների հիման վրա գնահատել ստեղծված տնտեսական արդյունքի այն մասը, որը կապված է հավելյալ արդյունքի ձևավորման հետ: Վերլուծության շրջանակում ուսումնասիրվում են աշխատողների վարձատրության, գործառնական ավելցուկի, խառը եկամուտների և տնտեսական գործունեության արդյունքում ձևավորվող այլ եկամուտների հարաբերակցությունները: Այս հաշվարկները դիտարկվում են որպես եկամուտների ձևավորման և բաշխման կառուցվածքի գնահատման լրացուցիչ գործիք:

Այնուհետև վերլուծվում է բնակչության եկամուտների և ծախսերի բաշխվածությունը: Ուսումնասիրվում են եկամուտների մակարդակի և կառուցվածքի փոփոխությունները, սոցիալական անհավասարության դրսևորումները, տարբեր եկամտային խմբերի միջև տարբերությունները և պետական կարգավորման անհրաժեշտությունը: Քննարկվում են եկամուտների բաշխման վրա ազդող գործոնները և սոցիալական քաղաքականության այն գործիքները, որոնք կարող են նպաստել անհավասարության նվազեցմանը և բնակչության կենսամակարդակի բարելավմանը:

Դրանից հետո ուսումնասիրվում է Հայաստանի Հանրապետությունում միջին խավի ձևավորման գործընթացը: Քննարկվում է միջին խավի տնտեսական և սոցիալական նշանակությունը՝ այն դիտարկելով որպես ներքին պահանջարկի, տնտեսական կայունության

և ներառական աճի կարևոր հիմք: Վերլուծվում են միջին խավի ձևավորման վրա ազդող եկամուտների մակարդակը, զբաղվածությունը, սպառման հնարավորությունները և սոցիալ-տնտեսական այլ գործոններ:

Գլխի ընդհանուր տրամաբանությունն այն է, որ տնտեսական զարգացման արդյունքը պետք է գնահատվի ոչ միայն ՀՆԱ-ի կամ արտադրության աճով, այլև **ստեղծված արդյունքի բաշխման և հասարակության տարբեր խմբերի միջև դրա վերաբաշխման տեսանկյունից**: Այդ համատեքստում միջին խավի ընդլայնումը դիտարկվում է որպես սոցիալ-տնտեսական կայունության և ներառական տնտեսական աճի կարևոր պայման: Հեղինակի եզրահանգումների համաձայն՝ եկամուտների բաշխման կատարելագործումը, սոցիալական անհավասարության նվազեցումը և միջին խավի ընդլայնումը պետք է դիտարկվեն երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունների համակարգում:

Աշխատանքի 5-րդ «**ՀՀ արտաքին առևտրի արդյունավետության բարձրացման հիմնական առաջնահերթությունները**» գլուխը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտրի զարգացման և դրա արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրներին: Գլուխը բաղկացած է երկու ենթաբաժնից՝ հետխորհրդային տարածաշրջանի երկրների լոգիստիկ համակարգերի արդյունավետության գնահատում և Հարավային Կովկասի ու տարածաշրջանի երկրների արտաքին առևտրի ինտեգրման հնարավորությունների ուսումնասիրություն:

Առաջին ենթագլխում ուսումնասիրվում է լոգիստիկայի դերը երկրի արտաքին առևտրի և տնտեսական մրցունակության ապահովման գործում: Հեղինակը համեմատական վերլուծության է ենթարկում հետխորհրդային երկրների լոգիստիկ համակարգերը՝ օգտագործելով միջազգային համադրելի ցուցանիշներ: Ուսումնասիրության տրամաբանությունն այն է, որ լոգիստիկ համակարգի արդյունավետությունն անմիջականորեն ազդում է արտահանման և ներմուծման ծախսերի, արտաքին շուկաների հասանելիության, ներդրումների ներգրավման և գլոբալ արժեքային շղթաներին ինտեգրվելու հնարավորությունների վրա:

Հայաստանի պարագայում լոգիստիկ սահմանափակումները դիտարկվում են որպես երկրի աշխարհագրական դիրքից և տարածաշրջանային հաղորդակցությունների

սահմանափակումներից բխող կարևոր խնդիր: Դրանց հաղթահարման համար առանձնացվում են տրանսպորտային և լոգիստիկ ենթակառուցվածքների զարգացումը, մաքսային և առևտրային ընթացակարգերի կատարելագործումը, տարածաշրջանային տրանսպորտային կապերի ընդլայնումը և տարանցիկ ներուժի ավելի արդյունավետ օգտագործումը:

Երկրորդ ենթազխում ուսումնասիրվում են Հարավային Կովկասի և տարածաշրջանի երկրների արտաքին առևտրի կառուցվածքը, մասնագիտացման առանձնահատկությունները և փոխադարձ ինտեգրման հնարավորությունները: Համեմատական վերլուծության միջոցով բացահայտվում են երկրների արտաքին առևտրի համեմատական առավելությունները, արտահանման կառուցվածքի տարբերությունները և տարածաշրջանային համագործակցության հնարավոր ուղղությունները: Ուշադրություն է դարձվում նաև արտաքին շուկաների դիվերսիֆիկացման անհրաժեշտությանը:

Գլխի շրջանակում կատարված ուսումնասիրությունների հիման վրա Հայաստանի արտաքին առևտրի արդյունավետության բարձրացման համար առանձնացվում են մի շարք ուղղություններ՝ **արտահանման դիվերսիֆիկացում, բարձր ավելացված արժեք ունեցող արտադրության զարգացում, լոգիստիկ ենթակառուցվածքների կատարելագործում, տարանցիկ ներուժի օգտագործում և տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության խորացում:** Ատենախոսության հեղինակն այդ ուղղությունները դիտարկում է որպես Հայաստանի արտաքին տնտեսական խոցելիության նվազեցման և միջազգային տնտեսական ինտեգրման խորացման կարևոր պայմաններ:

Արտաքին առևտրի ռազմավարական ուղղությունների թեման նաև արտացոլված է հեղինակի առանձին հրապարակումներում:

Դիտողություններ ատենախոսության վերաբերյալ

1. Աշխատանքում քննարկված հարցերի շրջանակը չափազանց լայն է: Ընդ որում, դիտարկված հարցերից յուրաքանչյուրը մի առանձին ուսումնասիրության ուղղություն է և կարող է ծառայել, որպես առանձին դոկտորական աշխատանքի վերնագիր: Այսպես, դոկտորական աշխատանքի համար սահմանվել են 14 նպատակներ և հեղինակը դրանց շրջանակում փաստացի փորձել է այս բոլոր ուղղությունները միավորել մեկ աշխատության մեջ: Դրանք ներկայացվում են որպես միասնական համակարգի փոխկապակցված բաղադրիչներ, սակայն այդ փոխկապակցվածության **տեսական և մեթոդաբանական մեխանիզմը չի ձևակերպվում**: Արդյունքում որոշ ենթաբաժիններ ավելի շատ հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն հետազոտական ուղղություններ, քան մեկ միասնական գիտական խնդրի հաջորդական լուծումներ: Խնդիրը նրանում է, որ հիմնավորված չէ, թե ինչու և ինչպես են դիտարկված բոլոր հարցերը ատենախոսության քննրկման հարցեր դարձել (կամ էլ նույն տրամաբանությամբ, ատենախոսության մեջ չեն քննարկվել հարցեր, որոնք ևս առնչվում են ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը): Այս պարագայում, «համալիր» բառը օգտագործելով՝ հեղինակին չի հաջողվել ստեղծել մեկ միասնական գիտական համակարգ և տալ համակարգի տարրերի փոխկապակցվածության հիմնավորումները: Սա հատկապես կարևոր է, քանի որ աշխատանքի նպատակը հենց «համալիր ուսումնասիրության» հիման վրա զարգացման առաջնահերթությունների ձևավորումն է: Իհարկե այս խնդիրը մասամբ պայմանավորված է նաև աշխատանքի վերնագրով, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ սա խոցելի է դարձնում աշխատանքը, քանի որ տպավորություն է ստեղծվում, որ աշխատանքի տարբեր բաժինները (գլուխներ, ենթագլուխներ) հեղինակի կողմից տարբեր ժամանակներում կատարված առանձին ուսումնասիրություններ են, իսկ ատենախոսությունը դրանց պարզ, մեխանիկական միավորումն է:

2. Առաջին դիտողության մեջ նշված, հարցերի ընդգրկման լայն շրջանակը, պայմանավորել է նաև ատենախոսության կառուցվածքի և «չհամակարգվածության» որոշակի խնդիրներ: Այսպես, քանի որ ատենախոսության բոլոր գլուխները առանձին հարցերի քննարկումներ են, որոնք փոխկախակցված չեն այլ գլուխներում քննարկված հարցերի հետ,

արդյունքում աշխատանքի ամփոփում, որպես այդպիսին չի արվել, հետևաբար բացակայում են նաև բարելավման կամ բարեփոխման վերաբերյալ փոխկապակցված, հաջորդական քայլերը կամ առաջարկությունները, որոնց համալիր իրականացումը՝ ատենախոսի պատկերացմամբ, պետք է հանգեցնի ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանը կամ զարգացմանը: Փոխարենը, յուրաքանչյուր ենթագլխում քննարկված հարցերը ամփոփվել են հենց տվյալ ենթահարցի վերջում, որոնք ավարտվում են խնդիրների արձանագրմամբ կամ նշված խնդրի բարելավման վերաբերյալ առաջարկություններով, որոնց մի մասը անհասցե կամ դեկլարատիվ առաջարկություններ են, օրինակ՝ պետք է հաստատվեն միջին խավի եկամուտների շեմերը, քաղաքական ուժերը պետք է հանդես գան միջին խավի վերաբերյալ հստակ դիրքորոշմամբ, պետական քաղաքականությունը պետք է խթանի տեղական արդյունաբերության զարգացումը, պետք է դիվեսիֆիկացնել արտահանման շուկաները և նվազեցնել կախվածությունը միակողմանի առևտրային գործընկերներից...:

3. Նորույթ 2-րդն արձանագրվում է, որ մշակվել տնտեսության արտաքին արդյունավետության գնահատման վերլուծական մեթոդաբանություն՝ հիմնված վճարային հաշվեկշռի ցուցանիշների վրա և հնարավորություն է տալիս գնահատելու արտաքին տնտեսական հարաբերությունների ազդեցությունը տնտեսական աճի, արտաքին կայունության և արտաքին խոցելիության վրա: Բնականաբար, երկրի արտաքին տնտեսական գործունեության արդյունավետությունը պետք է վերլուծվի վճարային հաշվեկշռի ցուցանիշների միջոցով, որում արտացոլվում են երկրի՝ արտաքին աշխարհի հետ կատարվող բոլոր գործարքները, այստեղ նոր բան կարժես թե չկա: Բացի դրանից, կարևոր մեթոդաբանական հարց է նաև այն հանգամանքը, որ վճարային հաշվեկշռի դրական կամ բացասական մնացորդը ինքնին չի կարող միարժեքորեն մեկնաբանվել որպես տնտեսության արդյունավետության կամ անարդյունավետության ցուցանիշ: Սակայն ամենախսանդրահարույցը, երկրի վճարային հաշվեկշռի առանձին հաշիվների և վճարային հաշվեկշռի ընդհանուր մնացորդի հարաբերակացությամբ երկրի տնտեսության արդյունավետության գնահատման մոտեցումն է: Նախ, աղյուսակ 1.1.6-ում բաղադրիչների տոկոսային կշիռները հաշվարկված են ընդհանուր մնացորդի նկատմամբ, ինչի հետևանքով բացասական ընդհանուր մնացորդի դեպքում ստացվում են դժվար մեկնաբանելի և նույնիսկ փոխվող

նշանով հարաբերակցություններ, որոնք հնարավոր չէ մեկնաբանել: Երկրորդ, միևնույն բացասական նշանով գործակիցը ընթացիկ հաշվի, կապիտալի/ֆինանսական հաշվի և սխալներ/բացթողումների դեպքում, տարբեր իմաստ և նշանակություն ունի վճարային հաշվեկշռում, այսինքն դրանց գործակիցների մեխանիկական գումարումը՝ ոչինչ չի նշանակում և չի վկայում: Եվ, վերջապես երրորդ, վճարային հաշվեկշռի առանձին բաժինները, պարզապես չեն կարող որպես երկրի տնտեսության արտադրական գործոններ դիտարկվել:

4. Տնտեսական անվտանգության գնահատման մասում որպես գիտական նորույթ ներկայացվում է բալային և մատրիցային մեթոդների համադրումը, ինչպես նաև մակրոտնտեսական, սոցիալական, արտաքին տնտեսական և կառուցվածքային ցուցանիշների միասնական գնահատումը: Միաժամանակ հեղինակը նշում է, որ տնտեսական անվտանգության գնահատման ոլորտում ցուցանիշային, բալային և մատրիցային մեթոդները արդեն լայնորեն կիրառվել են: Թե՛ տնտեսական անվտանգության գնահատման, և թե՛ մեթոդաբանական հիմնավորման մեջ հստակ չէ, թե առաջարկվող մեթոդաբանության ղոր բաղադրիչն է սկզբունքորեն նոր՝ ցուցանիշների ընտրությունը, կշռման մեխանիզմը, շեմային արժեքների որոշումը, մատրիցի կառուցվածքը, թե՛ դրանց համակցման ալգորիթմը: Միայն հայտնի մեթոդների պարզ, մեխանիկական համադրումը ինքնին դեռևս բավարար չէ, դոկտորական ատենախոսության մեթոդաբանական նորույթ ձևակերպելու համար:

5. Չորրորդ գլխում հավելյալ արդյունքի նորման հաշվարկվում է որպես հավելյալ արդյունքի հարաբերություն վարձու աշխատողների աշխատանքի արժեքին և ուղղակիորեն մեկնաբանվում է որպես **վարձու աշխատողների շահագործման աստիճանի ցուցանիշ**: Այստեղ անհրաժեշտ է հիմնավորել, թե ազգային հաշիվների համակարգից վերցվող համապատասխան ցուցանիշները որքանով են ուղղակիորեն համադրելի Մարքսյան տեսության «հավելյալ արժեք» և «շահագործման աստիճան» կատեգորիաների հետ: Մասնավորապես, համախառն գործառնական ավելցուկը կամ խառը եկամուտը կարող են ներառել ձեռնարկատիրական եկամտի, ինքնազբաղվածների աշխատանքի և կապիտալի եկամտի տարբեր բաղադրիչներ: Հետևաբար դրանց ամբողջական վերագրումը

«Հահագործման աստիճանին» առնվազն պահանջում է լրացուցիչ տեսական և էմպիրիկ հիմնավորումներ:

6. Ատենախոսության մեթոդական գործիքակազմը ներառում է համեմատական, կառուցվածքային, վիճակագրական, ինդեքսային, կոռելացիոն և էկոնոմետրիկ մեթոդներ, որոնց միջոցով իրականացված վերլուծությունների արդյունքում կատարվում են պատճառահետևանքային բնույթի եզրահանգումներ՝ օրինակ, արտաքին առևտրի, լոգիստիկայի, տնտեսական կառուցվածքի, տնտեսական անվտանգության և զարգացման միջև կապերի վերաբերյալ: Սակայն **կոռելացիոն կամ նկարագրական համեմատական արդյունքներն ինքնին բավարար չեն պատճառահետևանքային կապ հաստատելու համար:** Այն հատվածներում, որտեղ հեղինակը եզրակացություններ է անում, օրինակ, լոգիստիկայի բարելավման ազդեցության, տնտեսության կառուցվածքի և արդյունավետության փոխկապակցվածության կամ տնտեսական անվտանգության որոշ գործոնների ազդեցության վերաբերյալ, ցանկալի կլիներ ավելի հստակ ներկայացնել մոդելների սպեցիֆիկացիան, փոփոխականների ընտրության հիմնավորումը, էնդոգենության խնդիրը և ստացված գործակիցների տնտեսական մեկնաբանությունը, որպեսզի կիրառված մաթեմատիկական մեթոդների արդյունքների վերաբերյալ հնարավոր լինի հավաստի եզրահանգումներ անել:

Եզարակացություն

Այնուամենայնիվ նշված դիտողությունները բացասական ազդեցություն չեն թողնում հետազոտության ընդհանուր գնահատականի վրա:

Մերուժան Մարկոսյանի դոկտորական ատենախոսությունն ինքնուրույն, ավարտուն և պատշաճ մակարդակով կատարված հետազոտություն է: Ատենախոսը դրսևորել է մասնագիտական գիտելիքներ և վերլուծական ընդունակություններ:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ամփոփված են 26 գիտական հոդվածներում: Հոդվածները ներկայացված են սեղմագրում:

Առաքված սեղմագրի բովանդակությունը համապատասխանում է ատենախոսությանը և արտացոլում է դրա հիմնական դրույթներն ու արդյունքները:

Հեղինակի կողմից կատարված ուսումնասիրություններն ու կատարված եզրահանգումները կարող են կիրառվել ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման քաղաքականության կամ ռազմավարությունների մշակման և իրականացման գործընթացում:

Այսպիսով՝ Մերուժան Աշոտի Մարկոսյանի «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթությունները» թեմայով դեկտորական ատենախոսությունը համապատասխանում է «ՀՀ գիտական աստիճանաշնորհման կանոնակարգի» 6-րդ և 8-րդ կետերին, ինչպես նաև ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԲԿԳԿ-ի կողմից դեկտորական ատենախոսություններին ներկայացվող պահանջներին, իսկ հեղինակն արժանի է տնտեսագիտության դեկտորի գիտական աստիճանի շնորհմանը՝ Ը.00.02 - «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում» մասնագիտությամբ:

Պաշտոնական ընդդիմախոս,

Տնտեսագիտության դեկտոր, պրոֆեսոր՝

Թ. Մ. Մկրտչյան

Թաթուլ Մելսիկի Մկրտչյանի

ստորագրությունը հաստատում եմ.

ՀՊՏՀ գիտական քարտուղար՝

Ն. Հ. Դարբինյան

22.09.2025թ.